

УДК 343.223

О.В. Зайцев

**ВИНИКНЕННЯ ПРОБЛЕМИ НЕОСУДНОСТІ
В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ**

Досліджено історію виникнення проблеми неосудності в кримінальному праві Західної Європи та Росії. Звернуто увагу на досягнення судової психіатрії в 19 столітті, які стали підґрунтям виникнення поняття неосудності в кримінальному праві. Проаналізовано формулу неосудності у КК Франції 1810 року та кримінальному законодавстві Росії 1845 року.

Ключові слова: *неосудність, психіатрія, психічний розлад, критерії неосудності.*

Изучена история возникновения проблемы невменяемости в уголовном праве Западной Европы и России. Обращено внимание на достижения судебной психиатрии в 19 столетии, которые стали основой возникновения понятия невменяемости в уголовном праве. Проанализировано формулу невменяемости в УК Франции 1810 года и уголовном законодательстве России 1845 года.

Ключевые слова: *невменяемость, психиатрия, психическое расстройство, критерии невменяемости.*

In this research was studied the history of issue of insanity in criminal law in Western Europe and Russia. Attention is paid to achieve forensic psychiatry in the 19th century, which became the groundwork of the legal concept of insanity in criminal law. In work was analyzed formula of insanity in French Penal Code of 1810 and Russian criminal law of 1845.

Key words: *insanity, psychiatry, mental disorder, criteria of insanity.*

Наука кримінального права являє собою частину юридичної науки і містить систему теоретичних поглядів, ідей, уявлень про злочин і покарання. На її розвиток значний вплив здійснюють правотворча і правозастосовча діяльність. Водночас, більшість із визнаних положень вітчизняного кримінального права не стали б такими без впливу на нього правових теорій, що переважали у суспільстві в різні періоди історії. Підтверджує це судження еволюція вчень про осудність і неосудність.

Поняття осудності тісно пов'язане з поняттям вини, яке має суттєве значення у кримінальному праві. Щоб визнати особу кримінально-відповідальною за вчинений злочин, необхідно встановити вину даної особи, тобто психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої Кримінальним кодексом, та її наслідків,

виражене у формі умислу або необережності. У той же час у особи під час вчинення злочину повинна бути в наявності сукупність таких психічних здатностей, щоб вчинений злочин міг бути поставлений їй у вину, тобто осудність. У протилежному випадку особа визнається неосудною, що свідчить про відсутність передумов для вини. Однак так було не завжди і підтвердженням цьому є історія виникнення поняття неосудності.

Знайомство людства із психічними розладами має давні корені. Так, вперше медична оцінка психічних хвороб була висловлена ще Гіппократом у Древній Греції. Він стверджував, що психічні розлади є хворобами мозку, які розвиваються у зв'язку із розладом харчування і соків організму [1, с. 8]. Надалі таке тлумачення психічних розладів підтвердилось науковими розробками Цельза і Галена, а потім у IV і V століттях працями Целія Авреліана. У той час терапія психічних хвороб наближалася до сучасної: водолікування, праця, музика, психотерапія. Ізоляції хворих в особливі лікарні не було [2, с. 432]. Однак подальший розвиток науки у монастирях суттєво змінив ставлення до психічних захворювань.

У період із XV по XVIII століття всі психічно хворі визнавалися бісоодержимими і за рішенням інквізиції підлягали спаленню. Деякі місцевості у Німеччині втратили під час інквізиції до 1/5 населення, у Франції загинули десятки тисяч людей [2, с. 9].

У першу половину XIX століття у психіатрії панувало вчення Гейнротта та Целера, які, визнаючи свободу волі, вважали божевілля наслідком дурних страстей і гріховності [1, с. 10; 3, с. 3]. Відповідно до цього розуміння психічних розладів сформувався відношення до психічно хворих. В Європі вони утримувалися в звичайних в'язницях або в установах, які нічим від них не відрізнялися. Так, у Відні для душевнохворих виділялася спеціальна в'язниця, так звана "дурна вежа". У Берліні побудували спеціальні психіатричні будинки, іменовані "божевільними ящиками". Вони являли собою одиночні кам'яні камери із ґратами на вікнах, що виходять на кам'яний дворик. І у Відні, і в Берліні режим для душевнохворих у цих установах нічим не відрізнявся від тюремного. Хворих тримали закованими в ланцюзі та приборкували кийовими ударами. У Франції під душевнохворих приділяється паризька в'язниця Бисетр, у якій на одне ліжко доводиться по 4-5 хворих, яких сковували ланцюгами та били ціпками. У виді тісноти хворі відпочивали на ліжку по черзі. Наприклад, у Лондоні знаходився спеціальний "божевільний будинок", названий

"Бедлам", що дотепер символізує хаос і плутанину [4, с. 45; 5, с. 40]. Це був своєрідний "зоологічний сад", у який пускали публіку за 2 пенси подивитися на хворих.

В Англії, так само як і у Франції практикували на хворих ланцюги та кийові удари. Так, коли на початку ХІХ сторіччя захворів душевною хворобою англійський король Георг, то за приписанням свого лейб-медика він отримував в якості лікувального заходу щодня певну кількість ударів ціпками [1, с. 11; 2, с. 433].

Надалі, методи ставлення з душевнохворими ставали більше витонченими. Їх зв'язували, надягаючи гарячкові сорочки; укладали в спеціальні шафи з отворами для голови; на кричущих надягали спеціальні маски й т.д. Так, наприклад, описував Є.К. Краснушкін спеціальні ізолятори для неспокійних хворих побувавши в берлінських психіатричних лікарнях: "Це кам'яні камери із закругленими кутами, щоб у них не можна було сховатися, з високо влаштованим віконцем, закритим зовні залізними ґратами, а всередині заскленим товстим корабельним склом; підлога у цьому ізоляторі кам'яна і на неї кинута солом'яна підстилка для хворого. Такий ізолятор запирався товстими, оббитими залізом дверима, іноді ледве не з п'ятьма замками; у двері вічок, щоб спостерігати хворого. ...ізолятор для душевнохворого має ще пристосування, якого немає в тюремній камері: ... другі двері; коли хворий кричить, то ці двері зачиняються, а в проміжок між першою і другою заставляється матрац, що заглушає крики хворого" [1, с. 11]. Таке ставлення до душевнохворого в середні століття.

До початку ХІХ століття в Західній Європі і в Росії психічно хворі засуджувалися та каралися так само, як і здорові особи [6, с. 177-178]. Діючи в той час кримінальні кодекси мало цікавилися психологією злочинця, адже раз мав місце злочин, то знаходився підозрюваний, котрого катували, поки він не зізнався; потім наступала кривава відплата, іноді в жакливих формах. Таким чином, суспільство захищало себе однаково жорстоко й швидко не тільки від злочинів, але й від суспільно небезпечних учинків психічно хворих людей. Питання про психічний стан злочинця взагалі не розглядалося.

Однак гострота проблеми психічних захворювань і, пов'язаної із цим потенційної криміногенної небезпеки, не могла довго залишатися непоміченою. Тому наступні реформи кримінальної юстиції в європейських країнах, що супроводжувалися при цьому теоретичними суперечками лікарів-психіатрів і юристів, так чи інакше, торкнулися рішення цього питання.

Тільки в 1794 році французький лікар-психіатр Пилип Пінель, завдяки своїй науковій і практичній діяльності домогся від Національного Конвенту Французької Республіки дозволу про зняття ланцюгів із психічно хворих. Пінель ручався своїм життям, що від пропонованих їм реформ жодних небезпек для суспільного спокою не буде, оскільки при гуманнішому підході хворі стануть навіть спокійніші і безпечніші, ніж були доти. Пінель вдалося відстояти і провести реформи, та його противники скоро могли переконатися, що він був правий: звільнені від ланцюгів психічнохворі стали спокійнішими і серед них частіше почали спостерігатися одужання. Пінель залишив керівництво по душевних хворобах, які за його вченням є хворобами мозку і повинні вивчатися за допомогою природних наукових методів дослідження [7, с. 5]. Хоча ще в § 574 Code Penal, виданому у 1804 році, психічно хворі дорівнюються до диких звірів і одне і те ж саме покарання загрожує "тим, які дозволять блукати на свободі божевільним чи буйним, або шкідливим тваринам чи диким звірам" [2, с. 433].

У той же час саме в КК Франції 1810 року вперше була передбачена стаття про неосудність. Ст. 64 КК, зокрема, проголошувала: "Немає ні злочину, ні проступку, якщо під час вчинення дії обвинувачений перебував у стані божевілля" [8, с. 115]. Пояснювальна записка до кодексу, касаційний суд і доктрина тлумачили вступні слова ст. 64 КК Франції у тому розумінні, що божевілля є обставина, що усуває винність, а осудність є умовою (передумовою) вини і кримінальної відповідальності [9, с. 44]. Незважаючи на те, що в ст. 64 цього кодексу зазначений лише медичний критерій формули неосудності, значення закріплення цієї статті в законі очевидно. Стаття про неосудність була сприйнята і удосконалена в кримінальних кодексах інших європейських країн, наприклад, Бельгійському кримінальному кодексі 1867 р., Голландському уложенні 1881 р., Норвезькому уложенні 1902 р. [10, с. 89].

Що стосується Росії, то до XIX століття "покарання божевільних зустрічалися досить рідко" [11, с. 158]. Вперше ж стаття про неосудність, яка містила медичний і юридичний критерії, з'явилася в 1845 році в Російському Уложенні про покарання кримінальні і виправні [12, с. 70-76]. Вона діяла без істотних змін протягом усього XIX сторіччя після перенесення в наступне Уложення про покарання кримінальні і виправні 1885 року [13, с. 93-95].

Недосконалість цієї формули полягала в її розподілі по трьох статтях Уложення (статті 92, 95-97). Причини, за якими вчинене не повинно бути поставлено в вину включали "безумство, божевілля,

розумова несамовитість, безпам'ятство, втрата розумових здатностей і розуму від старості або дряхлості та лунатизм". До обставин, які зменшували вину, відносилися "легковажність, слабоумство та крайнє неуцтво" (ст. 134).

У вказаних статтях встановлювалися дві умови неосудності. Для "безумних та божевільних" такою умовою була відсутність у них "розуміння про протизаконність та самі властивості свого діяння". "Тим, хто втратив свої розумові здатності та розум від старості або дряхлості чи лунатикам" злочини не ставилися в вину, якщо встановлювалось, що вони "в випадках свого нервового розладу діють без належного розуміння" [14, с. 71].

Юридичний критерій був неоднорідним і відрізнявся невизначеною характеристикою психічних розладів. Формалізм особливо виявлявся при застосуванні статей 95-97 Уложення щодо тимчасових психічних розладів, при яких не ставилися в вину діяння тільки в тому випадку, якщо випадок "достеменно доведений" [15, с. 28].

Ці статті не задовольняли ані юристи, ані психіатрів. Перш за все те, що термінологія не відповідала поширеним уявленням психіатрії про різноманіття психічних розладів, які різнилися за своїми клінічними проявами. Зростання кількості описаних клінічних форм неминуче спонукало до розробки їх класифікації з виділом найбільш суттєвих ознак, які дозволяють не тільки диференціювати їх між собою, але й визначати їх значимість щодо конкретних суспільно небезпечних діянь, які вчинені психічнохворими. Цього вимагала судово-психіатрична практика, яка свідчила про необхідність та можливість розрізняти за ступенем виразу ці психічні розлади. В цьому інтереси судових психіатрів співпадали з інтересами юристів, перед якими досягнення психіатрії в галузі феноменології поставили сугубо юридичне питання, який відноситься до відомих протиріч права: якою повинна бути диспозиція норми, яка визначає умови неосудності [14, с. 71-72]. Цьому будуть присвячені наступні публікації.

Проте, ХІХ століття слід визнати переломним для історії європейської і російської судової психіатрії, а досягнуті в цей період наукові результати стали основою виникнення та подальшого розвитку у кримінальному праві понять осудності і неосудності, що знайшло своє відображення в законодавстві.

Використана література:

1. Краснушкин Е.К. Судебно-психиатрические очерки. - М.: Изд-во М. и С. Сабашниковых, 1926. - 114 с.

2. Рейтц Г.В. Патологическая преступность и уменьшенная вменяемость // Современная психиатрия. – 1912. – Том VI. – С. 427-462, 511-530.
3. Краснушкин Е.К. Преступники психопаты. – М.: Изд-во Первого Московского гос. университета, 1929. – 34 с.
4. Ожегов С.И. Словарь русского языка: 70000 слов / Под ред. Н.Ю. Шведовой. – 23-е изд., испр. – М.: Рус. яз, 1991. – 917 с.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укладач і гол. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ "Перун", 2001. – 1440 с.
6. Исаев М.М. Основы пенитенциарной политики. – М. – Л.: Гос. изд-во, 1927. – 196 с.
7. Гаккебуш В. Philippe Pinel (К столетию со дня рождения) // Современная психоневрология. – 1926. – Т. III. – С. 3-6.
8. Французский уголовный кодекс 1810 года: Закон (с изменениями и доп. по 01.06.1940 г.). – М.: Юр. издат., 1947. – 372 с.
9. Трахтеров В.С. Вменяемость и невменяемость в уголовном праве (исторический очерк). – Харьков: Украинская юридическая академия, 1992. – 83 с.
10. Павлов В.Г. Субъект преступления в уголовном праве (Историко-правовое исследование). – СПб.: Санкт-Петербургская юридическая академия, "Издательский Торговый Дом Герда", 1999. – 118 с.
11. Таганцев Н.С. Курс русского уголовного права. Часть Общая. Кн. 1: Учение о преступлении. – СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1874. – 284 с.
12. Уголовное Уложение 22 марта 1903 года с мотивами, извлечениями из объяснительной записки редакционной комиссии, представления Министерства юстиции в Государственный Союз и журналов - особого совещания, особого присутствия департаментов и общего собрания Государственного Совета. Издание Н.С. Таганцева. – СПб.: Государственная Типография, 1904. – 1122 с.
13. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года. Издание Н.С. Таганцева. Издание 9-е испр. и дополн. – СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1898. – 918 с.
14. Первомайский В. Б. К 100-летию книги В.Х. Кандинского "К вопросу о невменяемости" // Журнал невропатологии и психиатрии им. С. С. Корсакова. – 1991. – Т. 91. – Вып. 9. – С. 71-74.
15. Морозов Г.В., Лунц Д.Р., Фелинская Н.И. Основные этапы развития отечественной судебной психиатрии. – М.: Медицина, 1976. – 336 с.